

PROSTOR

25 [2017] 1 [53]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
25 [2017] 1 [53]
1-170
1-6 [2017]

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

2-19 **BORISLAV PULJIĆ**
MIRELA ŠETKA PRLIĆ
MARIJA RAKIĆ

ARHITEKTI I GRADITELJI U MOSTARU
ZA VRIJEME AUSTRO-UGARSKJE MONARHIJE
(1878.-1918.)

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 72.03(497.6 Mostar)"1878/1918"

ARCHITECTS AND BUILDERS IN MOSTAR
DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY
(1878-1918)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 72.03(497.6 Mostar)"1878/1918"



Af



SL. 1. ZGRADA VOJNIH KOMANDI
NA GLAVNOJ ULICI, AUTOR: JOSIP PL. VANCAS
FIG. 1 MILITARY HEADQUARTERS BUILDING
ON MAIN STREET, AUTHOR: JOSIP VANCAS

BORISLAV PULJIĆ, MIRELA ŠETKA PRLIĆ, MARIJA RAKIĆ

ECOPLAN D.O.O., MOSTAR
 BiH – 88000 MOSTAR, DR. ANTE STARČEVIĆA BB
 boro.puljic@ecoplan.ba
 mirela.sp@ecoplan.ba
 marija.rakic@ecoplan.ba

ECOPLAN D.O.O. MOSTAR
 BiH – 88000 MOSTAR, DR. ANTE STARČEVIĆA BB
 boro.puljic@ecoplan.ba
 mirela.sp@ecoplan.ba
 marija.rakic@ecoplan.ba

IZVORNI ZNAJSTVENI ČLANAK
 UDK 72.03(497.6 Mostar)“1878/1918”
 TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM
 2.01.04. – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
 I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA
 ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 1. 4. 2017. / 13. 6. 2017.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
 UDC 72.03(497.6 Mostar)“1878/1918”
 TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING
 2.01.04. – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
 AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE
 ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 1. 4. 2017. / 13. 6. 2017.

ARHITEKTI I GRADITELJI U MOSTARU ZA VRIJEME AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE (1878.-1918.)

ARCHITECTS AND BUILDERS IN MOSTAR DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY (1878-1918)

ARHITEKT
 AUSTRO-UGARSKA MONARHIJA
 GRADITELJ
 MJERNIK
 MOSTAR

ARCHITECT
 AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY
 BUILDER
 SURVEYOR
 MOSTAR

Tema su ovoga rada arhitekti, graditelji i mjernici (geometri) na prostoru grada Mostara u razdoblju austrougarske uprave, ali i u posljednjem razdoblju osmanske vladavine. Otkrivene su njihove biografije, pozicije koje su zauzimali u graditeljskoj strukturi i autorstvo nad objektima ili urbanističkim potezima. Utvrđeni su uvjeti unutar kojih su radili, zakonodavno-pravni okvir i metode rada koje su dovele do promjena slike grada.

This paper presents the Mostar-based architects, builders, and surveyors in the period of the Austro-Hungarian Monarchy as well as in the last phase of the Ottoman Empire. It looks at their biographies, professional positions and authorship of some structures and urban planning interventions. It also analyses their professional work in terms of the circumstances, legislative and legal framework, and methods of work that eventually changed the image of the city.

UVOD

INTRODUCTION

U Mostaru se tek u razdoblju austrougarske uprave pojavljuju prvi profesionalni, školovani graditelji koji dolaze iz drugih razvijenih centara u Monarhiji. Oni sa sobom nose znanje i slike razvijenih europskih gradova i u izgradnji Mostara ostavljaju značajan zajednički trag. Njihov pojedinačni doprinos različita je opsega, ali svi zaslužuju da ih zabilježimo i učimo na njihovim djelima. Upravo njihovom je zaslugom Mostar u razdoblju manjem od četrdeset godina od zapustene orijentalne kasabe postao srednjoeuropski grad.

U tome se razdoblju urbana struktura Mostara značajno preobrazila i u formi i u sadržaju. Promjene su se dogodile kroz preobrazbu zatečenih dijelova, ali i izgradnjom novih slobodnih prostora i proširenjem grada. U razdoblju od 1879. do 1910. godine broj stanovnika povećao se s 10.848 na 16.392, među kojima je 1910. godine bilo 2713 (16,6%) stranaca iz mnogih europskih zemalja. Broj kuća narastao je u istom razdoblju s 1909 na 2769, a broj stanova s 2535 na 3429, odnosno broj se kuća povećao za 80%, a broj stanova za 35%.¹

Ovo je istraživanje provedeno u dva navrata: prvi put 1988.-1989. i ponovno 2016. godine. Materijali su prikupljeni u Arhivu Hercegovine, Mostar, Muzeju Hercegovine, Mostar, i Franjevačkom samostanu u Mostaru te u Arhivu BiH u Sarajevu. Cilj je bio rasvijetliti dosad nedovoljno istraženu temu arhitekata,

graditelja i mjernika Mostara za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Oni su, u pravilu, živjeli i radili u gradu, ali bilo je i onih iz drugih sredina koji su svoje projekte realizirali u Mostaru.

Osim identifikacije nepoznatih arhitekata, graditelja i mjernika bio nam je cilj utvrditi i njihov pojedinačni inženjerski doprinos izgradnji grada. Također, željeli smo otkriti metode i principe unutar kojih i po kojima su stvarali, te koje su donosili u novu sredinu. Prvi put uspostavljen zakonodavni okvir i državni sustav (obrazovani inženjeri, projekti i zakon) omogućili su pojavu nove arhitekture i urbane strukture koja je Mostar uvela u krug europskih gradova s kraja 19. stoljeća i smjestila ga u novo civilizacijsko okruženje.

Najveće ograničenje u radu predstavljali su nepouzdana podaci kod dosadašnjih istraživača. Posebnu zabunu stvaraju nepouzdana pozicija potpisnika projekata. Tek se iz drugih izvora ili detaljnom analizom može utvrditi atribucija pojedine građevine ili pozicija potpisnika u procesu projektiranja ili gradnje. Zbog toga ovaj rad otvara dileme ili mijenja neke dosad ustaljene atribucije nad mnogim objektima ili urbanim potezima te je neophodno izvršiti daljnja istraživanja u cilju otkrivanja novih činjenica.

U sklopu ovoga istraživanja analiziran je i doprinos mostarskih arhitekata, graditelja i mjernika u rekonstrukciji zatečene i formiranju nove urbane strukture te njihov doprinos u donošenju novih arhitektonskih formi. Po svemu tome Mostar nije zaostajao za ostalim srednjoeuropskim gradovima njegove veličine na razmeđu stoljeća. Zbog ograničenog prostora u ovom je članku taj dio izostavljen i predviđen za objavu kao nova tema.

Ovakvo istraživanje dosad nije sustavno rađeno, osim rijetkih pojedinačnih osvrtu nekoliko autora koji su istraživali arhitekturu ovoga razdoblja u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Rijetki su ozbiljni osvrti i u lokalnoj, mostarskoj literaturi na temu arhitekata i graditelja. Neke od arhitekata i graditelja Mostara djelomično je obradio Ibrahim Krzović radeci na pripremi izložbe *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878.-1918.* te u svome doktorskom radu *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*. Nedžad Kurto u svojoj je

1 HADZIBEGOVIĆ, 1991: 26, 31, 79

2 KRZOVIC, 1987., 2004.; KURTO, 1988., 1998.; VEGO, 2006.; MILETIĆ, 1997., 2001., 2005., 2007.

3 PULJIĆ, 2012: 107

4 KOSTOF, 2007: 65

5 KIEL, 2004: 41

6 PULJIĆ, 2012: 108

7 BRANKOVIĆ, 2009: 58

8 KRUSEVAC, 1960: 36

9 BRANKOVIĆ, 2009: 59-64

disertaciji i u knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine – razvoj bosanskog stila* također obradio rad nekih od arhitekata koji su djelovali u Mostaru. O graditeljstvu u razdoblju austrougarske uprave u Mostaru pisali su još Jaroslav Veگو i Drago Karlo Miletić.²

PRETHODNO RAZDOBLJE

PREVIOUS PERIOD

U razdoblju osmanske uprave u BiH graditelji su bili obično lokalni ljudi koji su svoje umijeće stjecali iskustveno, učeći kao šegrti kod svojih majstora. Graditelji su se dijelili na mimore, neimare, dundere (nedare) i majstore, a majstori po hijerarhiji na majstore, kalfe, šegrtе i jirgete (argete).³

Mimari su bili voditelji gradnje složenijih objekata, nešto poput inženjera. Osim rijetkih koji su radili na dvoru, ostali su mimari pripadali nižim društvenim slojevima i uvrštavani su u radnu klasu.⁴ U Mostaru su u cijelome četiristogodišnjem razdoblju zabilježena dvojica koji su došli iz središta Carevine: mimar Sinan koji je gradio Karadžobegovu džamiju i njegov učenik Hajrudin koji je gradio Stari most.⁵

Neimari su bili voditelji gradnje. Bili su odgovorni za kontrolu i mogli su voditi gradnju manje važnih objekata. U Mostaru do danas znamo za Jusufa koji je radio obnovu počiteljske tvrđave i Luku koji je vodio izgradnju mostarske tvrđave⁶, iako ih je zasigurno bilo više u dugackom razdoblju osmanske vladavine.

Iako je doba reformi i promjena u Osman-skom Carstvu, nazvano *Tanzimat*, u središtu Carstva počelo još na početku 19. stoljeća, promjene su u BiH i Mostar došle mnogo kasnije. Donošenjem Uredbe o organizaciji vila-jeta u prosincu 1864. godine i ukidanjem Hercegovine kao pašaluka (*vilajeta*) 1866. godine počinju administrativne promjene koje dovode do početka formiranja lokalne uprave u gradovima, tj. uprave gradskih općina (*beledija*). One prvi put imaju komunalne nadležnosti i svoj administrativni aparat.⁷

Zakon o gradnji i drumovima iz 1863.⁸ i Zakon o gradskim općinama iz 1877. godine⁹ trebali su uvesti red u područje građenja i komunalne uprave. Oni su djelomično razriješili organizaciju građenja i uveli poziciju grad-



SL. 2. MOSTAR NA POČETKU 20. STOLJEĆA
FIG. 2 MOSTAR, EARLY 20TH CENTURY

skog inženjera.¹⁰ Međutim, s obzirom na to da su doneseni na kraju vladavine, nikada nisu doživjeli svoju kompletnu primjenu i osigurali željene promjene.

Pred sam kraj osmanske vladavine u Mostar dolaze prvi školovani graditelji. Na gradnji telegrafске linije Metković-Mostar, a zatim puta Mostar-Sarajevo 1862. godine, zapošljava se Dalmatinac Franjo Linardović. Nakon njega dolazi njegov brat Antun. Poslije se pojavljuju graditelji Slado i Moise iz Dalmacije, Przozevski iz Poljske i Hadden iz Engleske.¹¹ U ovome razdoblju dolazi i Marko Fontana koji u Mostaru ostaje do 1894.¹² Mostarski fratri 1862. ili 1863. donose iz Vicenze projekt za gradnju crkve koji je napravio Matteo Lorenzoni.¹³ Monumentalnu pravoslavnu Sabornu crkvu Sv. Trojice u razdoblju od 1867. do 1870. godine gradi, u to doba čuveni graditelj, Andrej Damjanov, Mijak iz Velesa (Makedonija).¹⁴

Bez obzira na pojavu inženjera u posljednjim godinama osmanske vladavine, može se nedvojbeno zaključiti da u ovome razdoblju u procesu gradnje nemamo školovanih inženjera.¹⁵

PROMJENE: DOLAZAK AUSTROUGARSKE UPRAVE

CHANGES: THE ADVENT OF AUSTRO-HUNGARIAN RULE

Dolaskom austrougarske uprave 1878. godine u cijeloj BiH dolazi do naglih promjena u svim sferama života, uključujući graditeljstvo. Odmah s vojskom dolaze geometri koji snimaju zemlju, a pogotovo gradove, s ciljem

¹⁰ BRANKOVIĆ, 2009: 61

¹¹ Franjo i Anton su rodom iz Sinja. Franjo 1864. odlazi na rad u Sarajevo. MILETIĆ, 2005: 330; KURTO, 1998: 287; KREŠEVLJAKOVIĆ, 1969: 62; MILETIĆ, 1984: 13

¹² AHM SGV: 8.2.1894.

¹³ MARIC, 2014: 31

¹⁴ KADIJEVIĆ, 2001: 475

¹⁵ Nekoliko izuzetaka na kraju četiristogodišnje vladavine, o obrazovanju kojih ne znamo ništa, ne utječe na zaključak.



SL. 3. KOLODVORSKI TRG SA ZGRADOM OKRUŽNE OBLASTI I KOLODVORA

FIG. 3 RAILWAY STATION SQUARE WITH THE ADMINISTRATIVE DISTRICT BUILDING AND THE RAILWAY STATION



SL. 4. CERNICA (UL. RIZINA) S POČETKA 20. ST.

FIG. 4 CERNICA (RIZINA ST.), EARLY 20TH C.

pripreme za novi graditeljski zamah. Pojavljuju se nove tipologije: urbana vila, najamne zgrade, palače, tvornice, javne zgrade u historicističkom stilu, željeznica... Mijenjaju se materijali, konstrukcije, mjerila, ulični zastori, mijenja se život. Dolaze obrazovani inženjeri, projekt postaje zakonska obveza. Graditeljska djelatnost je sredstvo za materijalizaciju *civilizacijske misije* Austro-Ugarske Monarhije.

Bosnom i Hercegovinom upravlja Zajedničko ministarstvo financija iz Beča preko Zemaljske vlade u Sarajevu. Od 1879. godine ona ima svoju Državnu građevinsku službu. U njoj je radio jedan građevinski savjetnik, a u svakoj od šest okružnih oblasti, pa tako i u Mostaru, radio je po jedan okružni inženjer. Godine 1882. Zemaljska se vlada reorganizira i dobiva tri odjeljenja, a I. administrativno odjeljenje 1884. godine dobiva Građevinski odsjek (*Baudepartment*). Ovo odjeljenje tada povećava broj službenika u okružnim uredima, tako da u Mostaru pored okružnog inženjera imamo još jednog inženjera pristava i jednog praktikanta. Godine 1890. Zemaljska vlada Građevinski odsjek diže na rang IV. građevinskog odjeljenja sa šest Okružnih ureda.¹⁶

U Mostaru je na samom početku 1879. godine okružni inženjer bio Franz Vacek, a poslije su mu se pridružili inženjer pristav John Kellner, inženjer praktikant Friedrich Schlesinger i honorarni inženjer Ludwig Neumeyer.¹⁷ U Okružni ured u Mostaru 1884. godine dolazi Miloš Komadina, ali se stavlja na raspolaganje i Gradskom vijeću za obavljanje gradskih građevinskih poslova.¹⁸

Gradsko vijeće Mostara dobilo je na prijedlog Okružne oblasti 23.1.1897. odobrenje od Zemaljske vlade u Sarajevu da može imati vlastitoga mjernika.¹⁹ Od 1884. pa do konca srpnja 1897. poslove gradskog mjernika obavljao je okružni nadmjernik Miloš Komadina.²⁰ Na sjednici Gradskog vijeća 29.5.1897. godine za gradskog je mjernika izabran Friedrich

Rezegh.²¹ On je ovu dužnost obavljao do siječnja 1899. godine.²² Na njegovo mjesto dolazi gradski mjernik iz Sarajeva Pavle Cvitković koji nakon kratkog vremena umire.²³ Gradska općina nakon toga raspisuje natječaj za novoga mjernika i 18.11.1899. prihvata molbu Dragutina Köhlera iz Karlovca, za kojega znamo sigurno da je na ovome mjestu bio sve do 1916. godine.²⁴

Gradsko je vijeće u cilju boljega rada 1897. godine uspostavilo Odbor za građevine. U ovaj su Odbor ulazili gradski vijećnici, a obvezno mu je bio član i jedan od podgradonačelnika, nekada čak i gradonačelnik. Funkcija Odbora bila je da nadgleda građenje i da prije svake točke dnevnoga reda koja se odnosi na građenje dade svoje mišljenje Vijeću.²⁵ Iako je Grad obavljao gradske građevne poslove, građenje je i dalje ostalo u administrativno-upravnoj nadležnosti Okružne oblasti.²⁶ Građevna djelatnost bila je dio državnoga administrativno-političkog aparata. Tek pred kraj austrougarske vladavine pojavljuju se prvi privatni građevinski inženjeri – projektanti.

Uz građevinsku je službu u sklopu državne administracije, pri vojnoj komandi u Sarajevo

¹⁶ DIMITRIJEVIĆ, 1989: 23

¹⁷ DIMITRIJEVIĆ, 1989: 23

¹⁸ MILETIĆ, 1997: 32

¹⁹ MHM SGV: 10.3.1897. Odobrenje je dobiveno 23.1.1897. [MILETIĆ, 1997: 32; MHM SGV: 29.5.1897.]

²⁰ MHM SGV: 10.8.1897. XII. sjednica 8.11.1898. Poslije ovoga posla Miloš Komadina vraća se u Okružnu oblast.

²¹ MHM SGV: VI. sjednica 29.5.1879.

²² MHM SGV: I. sjednica iz siječnja 1899.; II. sjednica 12.2.1898.; XII. sjednica 8.11.1898.

²³ MHM SGV: II. sjednica 16.2.1899. i 18.4.1899.; MHM SGV: 28.8.1899.

²⁴ MHM SGV: IX. sjednica 18.1.1899.; MILETIĆ, 1997: 108

²⁵ MHM SGV: VIII. sjednica 5.7.1897. i 28.9.1903.

²⁶ MHM SGV: 29.7.1908.

²⁷ KRZOVIC, 2004: 204

²⁸ KRUSEVAC, 1960: 94

²⁹ KURTO, 1988: 19; KRUSEVAC, 1960: 37

³⁰ KRUSEVAC, 1960: 39-41 (Građevinski red za zemaljski glavni grad Sarajevo)

vu, postojalo i vojno-građevinsko odjeljenje. U njemu su osim časnika-vojnika radili i civilni inženjeri. U centrima okružnih oblasti, tj. pri vojnim komandama, radio je po jedan vojni tehničar.²⁷ U Mostaru je zabilježeno djelovanje dvojice inženjera: Julija Portla i Aleksandra Minarellija.

Zemaljska vlada u Sarajevu proizvela je 1878. godine važnost osmanskog Zakona o građevini i drumovima.²⁸ Istovremeno mu je 1880. godine pridružila i novi Građevinski red (*Bauordnung*), ali samo za Sarajevo. Za ostale gradove i trgovišta mogao je postati obavezan ako ga prihvate, tj. ako za to dobiju odobrenje Zemaljske vlade (članak 82. Građevnog reda).²⁹ Novi građevni red iz 1893. vrijedio je samo za glavni grad Sarajevo.³⁰

Iz zapisnika sjednice Gradskog vijeća znamo da Građevni red iz 1880. godine u Mostaru sigurno nije vrijedio sve do 1901. godine. U ovome razdoblju vrijedio je osmanski Zakon o građenju i drumovima.³¹ Prema odluci iz 1879. godine, nadzor nad pripremom i provođenjem regulacijskih planova provodila je Zemaljska vlada u Sarajevu, a lokalna uprava (Okružna oblast) izrađuje i predlaže takve planove na usvajanje.³² Ovakva praksa provođenja planova zabilježena je i u Mostaru.

Inženjeri u okružnim uredima bili su obavezni, osim izrade regulacijskih planova, projektirati i nadzirati izvođenje svih javnih zgrada. Oni su izvršavali naredbe Zemaljske vlade, izradivali proračune i provodili javnu nabavu radova i materijala. Također, rješavali su i sporove u prvome upravnom stupnju.³³

Iako je osmanski Zakon o građenju i drumovima pravno-formalno važio, on se najčešće primjenjivao za potrebe eksproprijacije zemljišta.³⁴ U praktičnom rješavanju problema gradnje, projekata i dozvola, iako nije važio za Mostar, jasno je da su se primjenjivali Građevni red iz 1880. i ostali propisi koje je u međuvremenu izdala Zemaljska vlada u Sarajevu.

³¹ MHM SGV: 5.3.1891.; MHM SGV 22.8.1894.; Isto se može zaključiti iz zapisnika Gradskog vijeća od 28.10.1901. [MHM SGV: 28.10.1901.]; MHM SGV: 28.10.1901.; MHM SGV 5.3.1891, AHM SGU 8.2.1894.

³² Cjelokupan postupak izrade i usvajanja regulacijskih planova vidljiv je iz paragrafa 8, priloga 2 i iz paragrafa 27. Građevinskog reda za Sarajevo.

³³ DIMITRIJEVIĆ, 1989: 31

³⁴ MHM SGV: XI. sjednica 22.8.1894.; 5.3.1891.; 28.10.1901.

³⁵ KRZOVIC, 2004: 189

³⁶ KRZOVIC, 1987: 248; 2004: 201; KURTO, 1998: 312, 344-345; AHM GO: k/9

³⁷ KRZOVIC, 1987: 168, 249; KURTO, 1998: 315 (k.u.k. Stadtsgewerbeschule); KURTO, 1998: 349; PULJIĆ, 1991.; AHM GO: k/19

³⁸ KURTO, 1998: 351

³⁹ AHM GO: k/89. Atribuciju ovoga objekta treba razjasniti između njega i Miloša Komadine te još nekih inženjera.

O razini inženjerske klime unutar koje se radio puno govori i rezolucija Bosansko-hercegovačkog sabora iz 1911. godine u kojoj se govorilo o zaštiti spomenika kulture, što za ono doba predstavlja značajno europsko dostignuće u tom području.³⁵ Rezoluciju je predložio saborski zastupnik, arhitekt Josip pl. Vancas.

KRATKE BIOGRAFIJE IDENTIFICIRANIH ARHITEKATA, GRADITELJA I MJERNIKA

SHORT BIOGRAPHIES OF THE IDENTIFIED ARCHITECTS, BUILDERS AND SURVEYORS

ARHITEKTI, GRADITELJI I MJERNICI KOJI SU DJELOVALI U MOSTARU

ARCHITECTS, BUILDERS, AND SURVEYORS IN MOSTAR

Arhitekti / Architects

HUBER, LUDVIG – Rođen je 12.8.1859. u Sieghortingu kod Soheringa u Gornjoj Austriji, a umro 17.7.1921. u Sarajevu. Završio je Državnu umjetničku školu, Arhitektonski odsjek u Salzburgu 1881. U Mostaru radi kao građevinski crtač u Okružnoj oblasti od 20.2.1889. do 25.2.1890., a već sljedeće godine prelazi u Sarajevo u Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade, Odsjek za visokogradnju, gdje je radio kao arhitekt, *Baumeister der Bauteilmieter*. U Mostaru je projektirao žandarmerijsku kasarnu, današnja uprava Intesa Sanpaolo banke.³⁶

KNESCHAUREK, KARL – Rođen u Pernegu u Štajerskoj 26.1.1868., a umro u Sarajevu 29.4.1915. Diplomirao je 1885. na Građevinskom i umjetničkom odjeljenju Umjetničke škole u Grazu. Godine 1892. dolazi u Sarajevo, a u Mostaru je od 21.11.1902. do 13.11.1905. kao djelatnik Okružne oblasti. Godine 1903. radio je na nerealiziranom projektu Biskupske palače. Kao arhitekt Okružne oblasti Mostar projektira kuću Đorđa i Riste Jelčića (današnja ljekarna u Titovoj ulici) 1904. godine, a 1905. projektira Kastel kasarnu.³⁷

KUSCHE, TEODOR – Rođen je 1857. u Hutteldorfu kod Beča, a umro u Sarajevu 1924. Završio je nižu realnu školu, tri je godine studirao na Carskoj i kraljevskoj akademiji likovnih umjetnosti i usavršavao arhitektonske znanosti. Završio je Prvu austrijsku građevinsku školu. U Mostaru boravi od 26.8.1898. do 26.5.1899.³⁸

STUDENIČKA, ALOIS – Projektira Zanatsku školu 1897.³⁹

Graditelji / Builders

DAVID, MAX (MAKSIMILIJAN) – Rođen je 7.12.1859. u Alttitacheinu u Moravskoj. Završio je Visoku tehničku školu u Brnu koju je pohađao u dva navrata od 1877. do 1879. i od



Sl. 5. NOVA ULICA, TRG MUSALA I MOST FRANJE JOSIPA, 1929.

FIG. 5 NEW STREET, MUSALA SQUARE, AND THE FRANJO JOSIP BRIDGE, 1929



SL. 6. BISKUPSKA PALAĆA, AUTOR: MAX DAVID
FIG. 6 BISHOP'S PALACE, AUTHOR: MAX DAVID

1880. do 1883. godine. Od 1888. do 1890. radi u Puli. U Mostar dolazi 21. svibnja 1890. i zapošljava se u Okružnoj oblasti u Mostaru gdje radi do 1907. kada prelazi u Tuzlu. Iz njegova bogatog opusa može se izdvojiti zgrada Okružnog suda i zatvor iz 1891. Godine 1894. i 1895. projektira rekonstrukciju Franjevačke crkve u Mostaru s novom propovjedaonicom i bočnim oltarom. Projekt Biskupske rezidencije (Sl. 6.), po kojem je i izvedena, radi 1902. U neoromaničkom slogu 1901.-1902. projektira crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Nevesinju te crkve u Stocu 1894. i Širokom Brijegu 1908.⁴⁰

FLEISCHER, NORBERT – Rođen je 1851. u Nemcu (Slovenija). Završio je Tehnički fakultet u Grazu 1873. Bio je asistent na istom fakultetu. U BiH dolazi 1879. i radi na izgradnji putova na području Mostara i Nevesinja.⁴¹

FITZINGER, KARL – Rođen je u Beču 1861. Završio je studij građevine na Visokoj tehničkoj školi u Grazu. U BiH dolazi 1884. Kao *oberingenier* djelovao je u Mostaru od 24.6.1907. do studenoga 1910., a 1915. u četvrtom odsjeku u Građevinskom odjeljenju za visokogradnju. U Mostaru 1907. projektira kuću Petra Vuksana.⁴²

FONTANA, MARKO – Rodio se u Dalmaciji. U Mostar dolazi posljednjih godina osmanske okupacije i radi kao inženjer na uređenju putova. U dokumentima je zabilježena njegova prisutnost u gradu 1885. i 1886. godine, ali nedvojbeno je da je kao nadčestar radio od početka austrougarske uprave sve do 1894. kada napušta Mostar.⁴³

GREGER, JOSEF – Rođen je u Pardorfu u Moravskoj 1854., a umro u Sarajevu 1939. Završio je četiri godine Carske i kraljevske tehničke škole u Beču i pohađao tri godine tehničkoga stručnog tečaja kod civilnog inženjera Lamberta Pavelka u Beču. Državni ispit za ovlaštenoga graditelja položio je 1883. U ožujku 1886. dolazi u BiH i radi u državnoj službi. U tvrtki Carla Schwartza radi kao crtač i rukovoditelj gradnje na izgradnji pruge Mostar-Metković.⁴⁴

DR. HRYČAK, SIMON – Rođen je u Lisjecu (Galizien) u Poljskoj 1852., a umro u Sarajevu 1935. Pohađao je Visoku tehničku školu u Landbergu i Inženjerski odsjek Visoke tehničke škole u Beču od 1874. do 1875. (dva semestra). Godine 1880. dolazi u Mostar, gdje radi do 3.5.1883. kada odlazi u Okružnu oblast Banja Luka. Od 26.4.1887. ponovno je u Mostaru gdje radi u Okružnoj oblasti do 16.3.1893. U Građevinskom (četvrtom) odjeljenju Zemaljske vlade u Sarajevu radi od 1901. Doktorirao je 1903., a u mirovinu je otišao 1906.⁴⁵

JEDLIČKA, HUGO – U Mostaru je djelovao od 1884. do 1890. Njegova je prisutnost u Mostaru zabilježena i 1901. Godine 1884. u Mostaru i okolici snima s arheologom Radimskym spomenike kulture. Godine 1899. projektira jednu od zgrada u Fabrici duhana.⁴⁶

DR. KELLNER, JOHN (HANS) – Rođen je u Mörbesu u Moravskoj 1853., a umro u Brnu 1924. Diplomirao je na Inženjerskom odjeljenju Visoke tehničke škole u Brnu 1877., a doktorirao 1903., također u Brnu. U Okružnoj oblasti Mostar na referatu visokogradnje djeluje od 28.1.1880. do 26.11.1882. kada prelazi u Zemaljsku vladu u Sarajevu. U svibnju 1882.

⁴⁰ KÜDELA, DIMITRIJEVIĆ, VACIK, 2007: 164-165; KRZOVIC, 1987: 116, 248; KURTO, 1998: 340; AHM GO k/34 i k/15; ABIIH k17 i k19, autorstvo zatvora treba provjeriti u odnosu na inženjera Hansa Lercha; AHM GO: k/28; PULJIĆ, 1991; AHM GO: k/3; KRZOVIC, 2004: 158

⁴¹ DIMITRIJEVIĆ, 1989: 24

⁴² KRZOVIC, 2004: 203, 209; KURTO, 1988: 403(5); DIMITRIJEVIĆ, 1989: 35

⁴³ AHM SGV: 30.10.1893., točka 4: Zabilježen kao krsnik i kum na vjenčanju u matičnim knjigama Franjevačkog samostana u Mostaru; Glas Hercegovca br. 16 od 17.4.1886. i br. 30 od 24.7.1886.; AHM SGV: 8.2.1894., točka 1.; AHM SGU: 30.10.1893.

⁴⁴ KURTO, 1998: 343; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 35

⁴⁵ KRZOVIC, 1987: 248; 2004: 200, 201, 203; Glas Hercegovca br. 19 od 14.5.1887.

⁴⁶ Podaci iz Matičnog ureda Općine Mostar kada su rođena njegova djeca Hugo 1884., Janko 1889. i Milos 1890. godine; KRZOVIC, 2004: 203; MILETIĆ, 1997: 49; AHM GO: R/16

⁴⁷ KÜDELA, DIMITRIJEVIĆ, VACIK, 2007: 164. Autori navode nešto drukčije podatke: da se zove Jan i da je mjesto rođenja u Moravani (Moravany) kod Brna; KRZOVIC, 1987: 249; KURTO, 1998: 290; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 23; Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bond 23: Bosnien und Herzegowina, Wien, 1901.

⁴⁸ DIMITRIJEVIĆ, 1989: 25; KRZOVIC, 2004: 200, 203; Glas Hercegovca br. 14 od 20.2.1892.; Glas Hercegovca br. 19

postaje inženjer pristav u Okružnoj oblasti i rukovodi izgradnjom mosta preko Neretve. Autor je *Povijesti bosansko-hercegovačke arhitekture* u svesku monografije princa Rudolfa posvećenom BiH.⁴⁷

LERCH, HANS (IVAN) – Rođen je 1846. u Neutitscheinu u Moravskoj, a umro u Mostaru 7.2.1901. Visoku tehničku školu u Brnu pohađao je od 1863. do 1866. U BiH dolazi odmah s vojskom u Stolac, a zatim 2.12.1879. u Okružnu oblast Mostar. Nakon toga radi u Banjoj Luci kao okružni inženjer. U Mostar se vraća 17.3.1884. i tu radi do 1.7.1886. Kao dugogodišnji šef službe u Okružnoj oblasti Mostar odlikovan je 1892. viteškim križem. Ponovno se 1894. spominje kao okružni mjerinik. Kao građevni savjetnik Okružne oblasti 1897. postaje upravitelj gradnje Gimnazije. Od 1898. do 1901. zaposlen je kao građevni savjetnik u Okružnom uredu u Mostaru. Gradski je mjernik u Mostaru 1899. U Mostaru ga susrećemo i 1901. kao mjernika Okružne oblasti Mostara. Iz navedenoga s velikom se sigurnosti može zaključiti da je u Mostaru u drugom navratu djelovao od 1884. do 1901. Projektira Okružni zatvor 1891.⁴⁸

NEUMEYER, LUDWIG – Kao honorarni graditelj 1882. radi u Okružnom uredu u Mostaru.⁴⁹

NOLF, JOSEF – Projektirao je 1912. most (proput) u Glavnoj ulici nasuprot Kujundžiluku.

POKRAJČIĆ, MILAN – Podrijetlom je iz Mostara. Godine 1903. studirao je politehniku u Grazu.⁵⁰

PROCINKIEWICZ, VICTOR – Rođen je 1871. u Bukovini. Govorio je njemački i hrvatski jezik, a poznao je i poljski i rutenski. Završio je tri godine realne gimnazije i višu građevinsku

školu u Cernovici s odličnim uspjehom. Od 1894. radi u Mostaru kao građevinski pomoćnik, a 1897. postaje državni službenik.⁵¹

RADA, EDUARD – Rođen je 1852. u Beču i završio Visoku tehničku školu u istom gradu. Od 15.6.1878. radi u vojnoj službi u Hercegovini. Kao viši savjetnik radi 1901. u Građevinskom odjeljenju, četvrtom odjelu Zemaljske vlade.⁵²

REDDI, OSCA – Rodio se u Bjelovaru 1856. Završio je Tehnički fakultet u Grazu 1881. U BiH dolazi 1882. na izgradnju pruge Zenica-Sarajevo. Od 1882. do 1896. obavlja razne poslove u Zemaljskoj vladi u Sarajevu i u njenim okružnim oblastima Sarajevo, Banja Luka i Bihać. Na mjesto profesora odlazi u srednju Tehničku školu u Sarajevo 1896. Od 1901. u Mostaru radi kao inženjer u Okružnoj oblasti gdje rukovodi građevinskom službom. U tehničkom pregledu mostarske biskupije sudjeluje 1906. Od 1906. rukovodi tehničko-administrativnom službom. U Mostaru djeluje i 1907. kao građevinski savjetnik Okružne oblasti, a te se godine vraća u Odsjek za cestogradnju, Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade u Sarajevu. Godine 1882. postaje inženjer praktikant, 1885. unaprijeđen je u inženjera, a 1906. u nadinženjera i građevinskog savjetnika.⁵³

SCHLESINGER, FRIEDRICH – Rođen je u Mađarskoj i završio Visoku tehničku školu u Beču. U Okružnoj oblasti Mostar 1882. rukovodi izgradnjom ceste Ljubuski-Vrgorac.⁵⁴

STRAKA, EDMUND – U Mostaru radi u Okružnoj oblasti 1901. godine.⁵⁵

STRANGE, ARMAN – U Mostaru 1907. projektira nerealiziranu varijantu čeličnoga Lučkog mosta.⁵⁶

ŠKROBIĆ, STJEPAN – Kao baumeister djelovao je u Mostaru od 1905. do 1910. U tom je razdoblju, 1905., projektirao zgradu Napretka u Liska ulici, 1906. stambenu zgradu Davida Fromera, također u Liska ulici, i jednokatnicu Marka Nuica, zapadno od Bolničke ulice, 1910. Godine 1902. potpisuje novogradnju Ilije Ivanisevića u Srednjoj ulici.⁵⁷

TODOROVIC, PETAR – Rođen je u Mramorku, Mađarska, 1857. Studirao je na Tehničkom fakultetu u Budimpešti od 1876. do 1878. Od siječnja 1880. do 1883. radi kao građevinski praktikant u Okružnom uredu u Mostaru.⁵⁸ Godine 1882. kao inženjer praktikant radi u Građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade na uređenju cesta u Hercegovini.

TOMSCHE, JOSEF EDUARD – Rođen je 1841. u Kreugbergu u Koruskoj. Pohađao je Visoku realnu školu u Klagenfurtu od 1855. do 1860. Od 1861. pohađa tehniku u Grazu. U Bosnu i Hercegovinu dolazi 4.2.1890. te do 16.5.1899. radi u Okružnoj oblasti Mostar gdje je unaprijeđen u inženjera. Zabilježena je njegova prisutnost u Okružnoj oblasti Mostar i 1901.⁵⁹

od 24.3.1894.; AHM: k/I-1 (Ugovor o gradnji od 29.6.1897.); MHM SGV: VIII. sjednica 30.11.1899.; AHM Go:k/15 Autorstvo provjeriti u odnosu na Maxa Davida.

49 DIMITRIJEVIĆ, 1989: 23, 26

50 MHM SGV: 30.3.1903.

51 Rutenski = staroruski-ukrajinski; MHM SGV: 5.11.1894., 10.3.1897.

52 KRZOVIC, 2004: 200, 203

53 KRZOVIC, 2004: 203; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 27, 38; MILETIĆ, 2001: 188; Postoji nelogičnost u tekstu jer se na jednome mjestu navodi da je u Mostar otišao 1901., a prije toga da je u Mostar otišao poslije privremenoga gašenja srednje Tehničke škole, što je bilo 1906. S obzirom na to da poslije 1901. nije bio profesor već ispitivač, inspektor na završnom ispitu, onda je vjerojatno da je u Mostaru 1901. [DEMIR, 2009: 21]

54 KRZOVIC, 2004: 208; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 23

55 KRZOVIC, 2004: 203

56 AHM K/9, Situation für den Bau einer Brücke über die Narenta in Mostar, Spannweite 70 m, Mostar im November 1907. J.-Aufgenommen: Arman Strange, Ingenieur.Adj.

57 Nije utvrđeno je li bio inženjer ili tehničar. Nije jasno je li na projektu bio crtač ili projektant. Za zgradu Ilije Ivanisevića mora se razjasniti autorstvo između njega i Dragutina Köhlera. [AHM K/11]

58 DIMITRIJEVIĆ, 1989: 26

59 KRZOVIC, 2004: 200, 203; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 27, kaže da je u Mostaru bio do 1902.

WACEK, JOSEF (VACEK, FRANC) – Rodio se u Pickauu u Njemačkoj 1841., a umro u Češkoj 1898. Završio je Kraljevsku zanatsku akademiju u Berlinu. U državnoj je službi BiH od 1879., kada radi kao okružni inženjer u Okružnom uredu u Mostaru. U Mostaru je do ožujka 1884. Zabilježena je njegova prisutnost u Mostaru kao okružnog inženjera 1882. i 1898. kao nadmjernika. Prije toga radio je u Konjicu. Projektant je zanatske škole na Musali iz 1880.⁶⁰

Mjernici / Surveyors

CVITKOVIĆ, PAVLE – Nakon pet godina rada u Sarajevu dolazi u Mostar 16.2.1899. na mjesto gradskoga mjernika. Nakon šest mjeseci rada, u kolovozu iste godine umire.⁶¹

HANT, OTTO – Djeluje u Mostaru 1903. kao mjernik.⁶²

JANOČEK, ANTON – Kao mjernik radio je u Mostaru od 1898. do 1899. na snimanju i regulaciji grada.⁶³

KÖHLER, DRAGUTIN – U Mostar dolazi 1899. kada biva postavljen za gradskoga mjernika. Prije toga radio je u Kraljevskoj kotarskoj oblasti u Karlovcu. Zabilježeno je njegovo djelovanje 1902., 1903., 1904., 1907., 1908. i 1909. kao gradskoga mjernika. Kuću Ilije Ivaniševića u Srednjoj ulici projektira u ožujku 1902. Godine 1909. radi nacrt za tri gradska javna zahoda, i to na Musali, kod gimnazije i na Velikoj tepi kod izlaza sa Staroga mosta na Glavnu ulicu. Zahodi su izvedeni 1913. U svojstvu gradskoga mjernika bio je 1909. u povjerenstvu za izgradnju Lučkoga mosta, a 1916. u povjerenstvu za izgradnju Carinskoga mosta. Regulacijski plan Kolodvorske i Ričina ulice radi 1911., a regulaciju trga i ulica kompleksa Rondo od 1894. do 1900. Bio je aktivan kao zapovjednik Vatrogasne čete u Mostaru do 1904. i predsjednik biciklističkog društva 1901. U Mostaru je prisutan i 1913.⁶⁴

KOMADINA, MILOŠ STEFAN FILIP FRANZ⁶⁵ – Rođen je 4.9.1856. u Rastadtu, u njemačkoj pokrajini Baden, a umro u Mostaru 2.12.1930. Dvije godine pohađao je politehniku u Zürichu i tri godine Carske i kraljevske visoke tehničke škole u Beču, gdje diplomira 1880. U Sarajevo dolazi 19.8.1880. i radi u Građevinskom odsjeku Zemaljske vlade na trasiranju pruge Pale-Prača. Kao inženjer praktikant radi 1881. na uređenju cesta u Hercegovini. U Mostar, u Okružnu oblast, dolazi 26.1.1884., gdje je stavljen na raspolaganje mostarskoj općini. Po odluci Zemaljske vlade 1887. postavljen je za mjernika, „izvan stanja i ostavljen u istome mjestu službovanja“. Radeći u Okružnoj oblasti Mostar, 1892. imenovan je inženjerom I. razreda. Gradski zapisnici spominju ga kao gradskoga mjernika u godinama 1891., 1892., 1893., 1894. i 1897. Članom Tehničkoga kluba u Sarajevu postaje 1.1.1897.⁶⁶

Koncem srpnja iste godine, po nalogu Vlade, s mjesta nadmjernika u Mostaru vraća se na staro mjesto u Okružnu oblast Mostar.⁶⁷ Za počasnoga građanina grada Mostara proglašen je 16.8.1897. Od 26.7.1898. godine radi u Travniku, a od 31.5.1905. u Banjoj Luci. U Mostar se vraća 13.1.1909. i radi do 25.4.1915. godine. U Mostaru 1911. radi u zvanju *Baurat d. Kreisbehörde*, a 1914. postaje *Oberbaurat*. Bio je i osnivač Vatrogasnoga i Biciklističkoga društva te član teniskoga kluba.⁶⁸

Miloš Komadina projektira Franjevački samostan 1890.⁶⁹, izgradnju i proširenje Više djevojačke škole 1893., 1895., 1896. i 1910. (Sl. 7.)⁷⁰, Zanatsku školu 1897.⁷¹ i Čejvanbegov mekteb⁷² 1897., a zgradu Okružnog ureda 1899.⁷³ Privatnu kuću Mujage Komadine u

⁶⁰ DIMITRIJEVIĆ, 1989: 23, 26. Podaci iz Matične knjige rođenih Općine Mostar za godinu 1898., kada mu se rodila kći Ernestina-Katarina. Zanatska škola je danas Muzička škola, AHM GO:k/27. Razne pregradnje na toj zgradi radili su Aleksander Wittek i još neki inženjeri.

⁶¹ AHM SGV: II. sjednica 16.2.1899. i IV. sjednica 18.4.1899.; AHM SGV: VI. sjednica 28.8.1899.

⁶² MHM SGV: 18.5.1903. III. sjednica

⁶³ MHM SGV: 27.9.1897., 16.12.1899.

⁶⁴ MHM SGV: IX. sjednica 18.11.1899.; MHM SGV: 21.1.1903., 21.3.1903., 13.2.1904., 24.2.1908., 28.7.1908., 29.7.1908., 25.9.1908., 24.2.1909., 7.6.1909.; AHM/k.br. 11. Potrebno je razjasniti autorstvo između njega i Stjepana Škrobica. MHM SGV: 7.6.1909., 26.7.1897. MILETIĆ, 2005: 133-135; MHM SGV: 1.5.1909., točka 4, 30.12.1913. Regulacijski su planovi u vlasništvu autora. Atribuciju plana regulacije trga i ulice kompleksa Rondo, kao i sudjelovanje u radu, treba provjeriti u odnosu na još neke inženjere.

MILETIĆ, 1997: 108, 120, 127, 143; MILETIĆ, 2001: 24, 187

⁶⁵ Biografski su podaci uzeti iz: KURTO, 1998: 350, koji ih je preuzeo iz Personalnog lista u Arhivu BiH, kao i iz: MILETIĆ, 1981.; KRZOVIC, 1987.

⁶⁶ MANDIĆ, 1935: 10-34; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 23, 26; Glas Hercegovca br.19 od 14.5.1887.; Glas Hercegovca br.11 od 10.2.1892.; MHM SGV: 7.12.1891., 15.10.1892., 7.8.1893. i 5.7.1893; GH, br.19 od 24.3.1894., 5.4.1897.; KURTO, 1998: 409

⁶⁷ MHM SGV: 10.03.1897., točka 2. Premještaj s mjesta općinskoga mjernika na staro mjesto u Okružnoj oblasti dogodio se po nalogu Zemaljske vlade od 23.1.1897. Iz diskusije je vidljivo da je mjesto mjernika cjenjenije i više placeno od Baumeistera (inženjera voditelja gradnje). MHM SGV od 10.8.1897.: „g. nadmjernik Miloš Komadina koji je od godine 1884. do konca jula ove godine mjerničke poslove ove općine obavljao, a sada se je opet na svoje mjesto kod ovdasnje Okružne oblasti povratio jer sada ova općina drži svog sopstvenog mjernika... Svoj prijedlog obrazlaže time što je gospodin nadmjernik Komadina ovom gradu od velike koristi bio jer su se njegovom velikom vještinom i energijom za to vrijeme otvorile mnoge nove, a uredile i raširile stare ulice, gradili mlogi kanali, mostovi, setalita, nasadi, krasni perivoji itd. čime je grad plaho uljepšan, promet olakocen, a zdravstvene se okolnosti poboljšale...“

⁶⁸ MHM SGV: 16.8.1897., točka 3; KURTO, 1988: 409; Glas Hercegovca br. 17/1890.; MILETIĆ, 1984: 14; Glas Hercegovca br. 38 od 26.9.1888.; MILETIĆ, 1997: 40

⁶⁹ Glas Hercegovca br.12. od 19.3.1890., br.13 od 26.3.1890. i br.61. od 16.8.1891.; MANDIĆ, 1935: 10-35

⁷⁰ AHM GO: k1/16 „Projekt für die erweiterung der Höheren Mädchenschule, Mostar 18.8.1895“; AHM GO: k2 i k7, „Plan der Höhere – Mädchen Schule in Mostar, Sarajevo 7.5.1896.“ Autorstvo treba provjeriti u odnosu na Maxa Davida za neke dijelove zgrade.

⁷¹ AHM GO: k/27 „Handwerkerschulein Mostar 11.8.1897.“ I ovom objektu treba provjeriti atribuciju u odnosu na Maxa Davida, ing. Kliemann, ing. Suartruk (nejasno) i Aloisa Studenička. Sve u AHM-GO k/7 i k/2-II.



SL. 7. VIŠA DJEVOJAČKA ŠKOLA NA GLAVNOJ ULICI,
AUTOR: MILOŠ KOMADINA
FIG. 7 GIRLS' HIGH SCHOOL ON MAIN STREET,
AUTHOR: MILOŠ KOMADINA



SL. 8. STAMBENA KUĆA MUJAGE KOMADINE U CERNICI,
AUTOR: MILOŠ KOMADINA
FIG. 8 MUJAGA KOMADINA'S HOUSE IN CERNICA,
AUTHOR: MILOŠ KOMADINA

72 AHM GO: K/1 Karte i planovi. Projekt napravljen 1897., a odobren 1899.

73 „Plan des Landbezirks amts geboudes in Mostar“, danas zgrada „OKC Abrašević“ u Ulici dr. Ante Starčevića, AHM GO: k/15

74 Danas Općinski sud, „Plan für ein Wohn Geschäftshaus herren Mujaga Komadina in Mostar“. Autorstvo treba provjeriti u odnosu na Đorđa Knežića, AHM GO: k/15.

75 AHM GO: k/19 Plan Wohnhaus der Erbau Stangers in Mostar

76 AHM, fascikl Stari planovi „Planskizze zweier Strassen-Brücken über den Radobolja – Bach auf dem Verbindungswege – Cerkvena – Ljubuški ulica, Mostar im mai 1889.“; potpis M. Komadina ing.

77 MHM SGV: 2.10.1893., točka 15c; MHM SGV: 22.8.1894., Vec u gradu i cuprija i nova cesta na Šemovcu. Projekt je odobrila Visoka vlada i radovi traju već mjesec dana. Voditelj je gradnje M. Komadina, a konstrukcija mosta je čelčna. Ovo je most koji spaja Predhum s Podhumom.

78 MHM SGV: 2.10.1893, točka 15c; MHM SGV: 8.10.1894. Duzina cuprije je 15 m, a napon se svladava celikom; MHM SGV: 10.3.1897. popravlja se Oručevića cuprija i ujedno proširuje (pjesacka cuprija). Ovo je most koji spaja Prijecku carsiju s Husovinom.

79 MHM SGV: 30.10.1983., točka 4., stav 11. i 12. Ovo je most na Priječkoj carsiji.

80 MHM SGV: 30.10.1983., točka 4., stav 11. i 12.

81 MHM SGV: 7.5.1897.

82 MILETIĆ, 1997: 41; KRZOVIC, 2004: 117 i 220; AHM: k/9 „Sitations plan der brückenstelle über den Narenta – fluss in Mostar, 1:500, der Baurat ing. M. Komadina.“ „Querprofil der Narenta in der axe der projektiren Brücke“

83 MILETIĆ, 1997: 108

84 MHM SGV: 7.8.1893., točka 3.

85 U jednom dugoročnom procesu između 1882. i 1917., koji je potrebno posebno istražiti, nastao je čitav kompleks Rondo, kao i ulice od gimnazije do bolnice (Bolnička ulica). U planiranju i izgradnji ovih ulica teško je utvrditi doprinos gradonačelnika, vijećnika, okružne oblasti, Visoke vlade itd., ali se stalno kao tehničko lice pojavljuje mjernik Miloš Komadina. Daljnjim istraživanjem treba utvrditi odnos njegova doprinosa i rada Dragutina Köhlera. Iz zapisnika GV očito je da su za ove dijelove grada postojali regulacijski planovi: MHM SGV: 8.2.1894., točka 11.; MHM SGV: 22.8.1894.; MHM SGV: 12.4.1894., točka 7.; MHM SGV: 10.3.1897.; MHM SGV: 5.11.1894., točka 2.

86 MHM SGV: 5.4.1897., točka 3.

87 AHM SGV: IX. sjednica 18.11.1899.

88 U časopisu „Novi Hercegovacki bosiljak“, izdanje od 2.5.1885., piše: „pošto je ne samo napravio nacrt vojno činovničkog kasina“, no Carl Peez kao autora navodi ing. Hausera iz Trsta. PEEZ, 1981: 55; MANDIĆ, 1935: 10-34.

89 MILETIĆ, 2005: 259

90 MHM SGV: br. III od 30.3.1903. i 18.5.1903.

91 MANDIĆ, 1935: 10-34

Cernici projektira 1903. (Sl. 8.)⁷⁴, a svoju ulicu u Bolničkoj ulici gradi 1909. Godine 1911. projektira kuću Stanger.⁷⁵

Miloš Komadina projektirao je i većinu gradskih mostova: 1889. dva mosta preko Radobolje na Pijesku⁷⁶, most na Šemovcu⁷⁷, Oručevića most⁷⁸, cupriju koja vodi u Podhum⁷⁹, cupriju kod Tabaciće džamije⁸⁰ i Bakamovića most (kod katedrale).⁸¹ Na trasi puta Mostar-Nevesinje-Gacko-Bileća projektira dvadesetak mostova i propusta. Također, projektira i mostove na rijeci Lištica i na rijeci Bregavi u Stocu. Godine 1911. projektira na idejnoj razini armiranobetonski Lučki most preko rijeke Neretve.⁸² Idejni projekt po kojem je izveden armiranobetonski Carinski most izradio je 1916. godine.⁸³

Značajan je njegov doprinos u urbanističkom uređenju grada, i to ponajprije na proširenju postojećih ulica i u planiranju novih gradskih kvartova⁸⁴, a posebno planiranju Ronda i Bolničke ulice (ulica od gimnazije do bolnice).⁸⁵ Sudjeluje u regulaciji ulice od bolnice do bolničkoga groblja, za koju je također izraden regulacijski plan.⁸⁶

LAZIĆ, PETAR – Djelovao je u Mostaru kao mjernički pristav 1899.⁸⁷

MINARELLI, ALEXANDER – Satnik je generalnog štaba Carske i kraljevske divizije u Mostaru. Radi nacрте zgrade Vojno-činovničkog kasina 1880. Godine 1884. projektira Franjevački samostan u Mostaru, koji nije realiziran. U Grad je premješten 1.5.1885.⁸⁸

NOVAK, ARTUR – Radio je kao mjernik.

NOVAK, T. – Radio je kao nadcestar 1885. godine u Mostaru.⁸⁹

PAGLIURICCI, EUGEN PL. (VITEZ) – Nakon tri godine rada 1903. završio je gradski nacrt (geodetska podloga s regulacijom), što predstavlja prvi regulacijski plan grada.⁹⁰

PORTL, JULIJE – Izradio je nerealizirani nacrt Franjevačkog samostana.⁹¹



SL. 9. DRUGA SRPSKA OSNOVNA ŠKOLA NA GLAVNOJ ULICI, AUTOR: ĐORĐE KNEŽIĆ
FIG. 9 THE SECOND SERBIAN ELEMENTARY SCHOOL ON MAIN STREET, AUTHOR: ĐORĐE KNEŽIĆ



SL. 10. GRADSKA BANJA NA TRGU MUSALA, AUTORI: MIROSLAV LOOSE I RUDOLF TÖNNIES
FIG. 10 CITY BATHS ON MUSALA SQUARE, AUTHORS: MIROSLAV LOOSE AND RUDOLF TÖNNIES

REZEGH, FRIEDRICH – S mjesta mjernika i voditelja gradnje u gradu Csáthu, 29.5.1897. dolazi u Mostar i biva izabran za gradskoga mjernika. Daje ostavku na ovo mjesto 7.12.1897., a povlači ju 12.2.1898. Napušta Gradski kotarski ured 8.11.1898. i dobiva premjestaj na više mjesto.⁹² Sin Adalbert rodio mu se u Mostaru 28.10.1897. Godine 1901. projektira stambenu zgradu hadži-Husage Kajtaza na Štefanijinu šetalistu br. 7.

SEVERIN, BERNOLAK – Kao mjernik djelovao je u Mostaru od 1913. do 1918.

OSTALI MJERNICI – Godine 1901. u Mostaru su djelovali kao mjernici-praktikanti i Franz Straub, Anton Schner i Alfred Feyl.⁹³

Tehničari / Technicians

GLAVINA, FRANJO – Godine 1894. završava arhitektonsko-gradjevinski odsjek Srednje tehničke škole u Sarajevu. U Mostaru radi u razdoblju od 1904. do 1.11.1908. kao građevinski i tehnički asistent u Gradskoj upravi, kada se ukida to radno mjesto. U razdoblju od 1904.-06. i 1908.-09. izabran je za zapovjednika i zamjenika zapovjednika Vatrogasne čete.⁹⁴

HAWELKA, WINZENZ – Zabilježeno je njegovo djelovanje u Gradskoj upravi od 1893. do 1903. kao pomoćni tehnički dnevničar, a poslije kao općinski građevinski pomoćnik. Godine 1903. dobio je državnu službu i vjerojatno otišao u neko drugo mjesto.⁹⁵

KNEŽIĆ, ĐORĐE – Roden je u Dubrovniku 1878., a u Mostaru je pohađao Srednju trgovačku školu. U Sarajevu 1896. završava arhitektonski odjel Državne tehničke škole. Od 1929. bio je graditelj u Skopju (Makedonija), gdje je i umro prije Drugoga svjetskog rata. U Okružnoj oblasti Mostar, u tehničkom odjeljenju, radi kao tehnički crtač od 3.11.1896. do 10.5.1901. Od 1901. do 1907. djeluje kao praktikant, od 1907. pa do 1911. tehnički je pristav, a od 1911. do 1913. tehnički službenik. Na rad u Okružnu oblast Banja Luka prelazi

5.7.1913., a od 1917. radi u Okružnoj oblasti Travnik.⁹⁶

U Arhivu Hercegovine u Mostaru više je od 170 projekata na kojima je potpis Đorđe Knežić, no nije moguće da je on autor svih. Za dio njih potrebno je daljnjim istraživanjem potvrditi autorstvo. Zbog toga proučavanje njegova opusa zahtijeva puno širu analizu nego što nam dopušta ovaj rad. Đorđe Knežić, iako bez formalnoga statusa inženjera, pokazao je tehničku zrelost, solidno crtačko znanje i talent. Njegove skice vegetabilnih ukrasa posebne su kvalitete.⁹⁷ On u Mostaru do krajnjih mogućih granica afirmira secesiju. Po broju objekata, ali i po njihovoj kvaliteti pripada u red najvažnijih graditelja grada. Neka od njegovih najvažnijih ostvarenja jesu: Prva srpska pravoslavna škola na Luci, Druga srpska pravoslavna škola na Carini, adaptacija vila Zahumka i Neretva, kuće Save Šantića, kuća S. Čerešević, kuća Uroša Kunića, kuća gosp. L.T., kuća za Špiru i Luku Dokić, kao i kuća Mjuge Komadine u Cernici i na Glavnoj ulici.⁹⁸

LOOSE, MIROSLAV – Roden je 26. ožujka 1884. u Trebinju, u kojem je završio osnovnu i srednju školu. Maturirao je 1900. u Sarajevu na arhitektonsko-gradjevinskom odsjeku Srednje tehničke škole. Od 1900. do 1909. radi kao građevinski tehničar u građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade na raznim gradilištima u Bosni i Hercegovini. Za upravitelja vodovoda u Mostaru imenovan je 1909. Od 1923. do 1945. djelovao je kao upravitelj tehničkog odjela za gradnju u Mostaru. U razdoblju austrougarske uprave projektirao je više objekata: idejni projekt Gradske banje, zajedno s Rudolfom Tönniesom 1911. (Sl. 10.), trafostanicu i crpku na Carinskom mostu te

⁹² AHM SGV: 29.5.1897.; AHM SGV: Zapisnik sa sjednice od 12.2.1898. i 7.12.1897.; MHM SGV: 8.11.1898. U siječnju 1899. na prvoj sjednici usvojena je njegova ostavka na mjesto u gradskoj upravi.

⁹³ KRZOVIC, 2004: 203

⁹⁴ AHM SGV: 13.2.1904., 29.6.1908., 28.7.1908., 11.5.1907., 5.10.1907., 3.9.1908.; MEHMEDBASIC, 1986: 43, 45, 50

⁹⁵ MHM SGV: 28.9.1903., 29.5.1897., 28.9.1903.; III. sjednica 30.3.1903., 28.10.1901.

⁹⁶ MHM SGV: 5.3.1891. (Pohađa prvi razred). MHM SGV: 11.12.1893.; Spomenica povodom 40. obljetnice Državne tehničke škole u Sarajevu 1889.-1929., Sarajevo, 1929: 67; MHM SGV: 5.11.1894. Bilješka Drage Karla Miletica na margini njegovih bilježaka u Arhivu Hercegovine Mostar, a temeljem razgovora s njegovom rođakinja Slobodankom u Domu staraca u Mostaru 2001. (Podatke je dala dr. Milojka Nadazdin 19.5.2001.); Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Personalni list.

⁹⁷ Na projektima Prve srpske osnovne škole, Druge srpske osnovne škole, cijeloga niza stambenih objekata itd. AHM GO: k/2, k/181

⁹⁸ AHM GO: k/2, k/18, k/9; KRZOVIC, 2004: 54, 73; AHM GO: k/10, k/19; AHM GO: k/15. Autorstvo treba provjeriti u odnosu na Miloša Komadinu. „Wohnbau des Heren

trafostanicu u Bolničkoj ulici.⁹⁹ Umro je u Mostaru 1966.

LUTVO, AHMET ALIJA EF. – Završio je Arhitektonsko-građevinski odsjek Srednje tehničke škole u Sarajevu 1894. U Mostaru djeluje od 1901. do 1905., kada odlazi u Sarajevo. Projektirao je kuću Hadži-Husage Kajtaza 1897. u ulici Šetaliste Zrinskoga, a 1899. kuću Osman-bega Kapetanovića. Godine 1902. crta novogradnju Ilije Ivanisevića u Srednjoj ulici.¹⁰⁰

NEUBAUER – Djeluje u Mostaru šest godina, od 1888. do 1894. godine, kao gradski tehničar. Nakon službovanja u Mostaru otišao je u Visoko za državnog nadcestara.¹⁰¹

PRPIĆ, BARTOL – Rođen je 1886. u Senju od oca Ivana i majke Stane rođene Filipović. U Sarajevu je završio Srednju tehničku školu 1909. U Mostaru djeluje od 1908. Projekt za prizemnu stambenu zgradu Ilije Ivankovića u Liska ulici¹⁰² izradio je 1909. te 1913. za katnu zgradu Tome i Adele Deanović u Halimića sokaku. Umro je u Mostaru 22.5.1944. i sahranjen na Novom groblju.

STIPLUSCHEK, JOSIP (STIPLAŠEK) – Rodio se 1878. u Zagrebu od oca Frane i majke Marije rođene Christ. U Sarajevu je 1898. završio Arhitektonsko-građevinski odsjek Srednje tehničke škole. Podzapovjednik je Vatrogasne čete 1906. Godine 1903. i 1904. asistent je na gradnji vodovoda. Upravitelj je Gradskog vodovoda od 1906. do 1909.¹⁰³ Umro je u Mostaru 5.3.1909. godine i sahranjen na Novom groblju.

ZADRO, PETAR – Godine 1909. kao građevinski tehničar iz Mostara javlja se na natječaj za vodovodnog upravitelja. Radio je u Mostaru 1916., kada je projektirao stambenu

Mujaga Komadina in Mostar Hauptstrasse Carina №40*, 25.7.1901., danas zgrada „Bagat“.

⁹⁹ MILETIĆ, 1997: 85, 86; MILETIĆ, 2001: 10, 272; PULJIĆ, 1998: 6;

¹⁰⁰ MEHMEDBASIĆ, 1986: 24; AHM k/11 u suradnji s Đorđem Knežićem. AHM k/1.11 u suradnji sa Stjepanom Skrobićem.

¹⁰¹ MHM SGV: 12.4.1894.

¹⁰² MEHMEDBASIĆ, 1986: 31; AHM k/11

¹⁰³ MEHMEDBASIĆ, 1986: 31; MHM SGV: 13.2.1904. [MILETIĆ, 2001: 32 i 33]; MHM SGV 6. i 14.4.1909. [MILETIĆ 2001: 44 i 45]; MILETIĆ, 1997: 85

¹⁰⁴ MILETIĆ, 1997: 85; MILETIĆ, 2001: 49; AHM k/11

¹⁰⁵ KRZOVIC, 1987: 247; KURTO, 1998: 337, 338; AHM GO: kl-1; Radena je u dvije etape. AHM GO: k/III, danas Gradska vijećnica; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 36; MHM GO: k/14; AHM GO: k/26 i k/27; MHM SGV: 18.4.1899. i 26.8.1901.; Krzović Jubilarnu školu naziva i Trgovačka škola te kao autora navodi Đorđa Knežića [Krzović, 2004: 152]. Miletić čak navodi i cijenu projekta od 120 kruna koliko je plaćeno Blažeku [MILETIĆ, 1997: 53]. DIMITRIJEVIĆ, 1989: 36; AHM GO: k/1-1-13, k/3

¹⁰⁶ KRZOVIC, 1987: 249; MARKOVIĆ, 1992: 22

¹⁰⁷ AHM GO: k/21

¹⁰⁸ KRZOVIC, 2004: 46, 201; AHM GO: k/21



jednokatnicu Stevana Kovačine u Glavnoj ulici br. 40.¹⁰⁴

SL. 11. VELIKA GIMNAZIJA, AUTOR: FRANZ BLAŽEK
FIG. 11 THE GREAT HIGH SCHOOL, AUTHOR FRANZ BLAŽEK

ARHITEKTI I GRADITELJI KOJI SU DJELOVALI U MOSTARU IZ DRUGIH SREDINA

ARCHITECTS AND BUILDERS COMING FROM OTHER ENVIRONMENTS

Arhitekti / Architects

BLAŽEK, FRANZ (FRANTISEK) – Rođen je u Zálesu u Češkoj 1863., a preminuo u Horčicama u Češkoj 1944. Završio je Arhitektonski odsjek Umjetničke škole u Brnu 1882. i Akademiju likovnih umjetnosti u Beču, Odsjek arhitekture kod profesora Friedricha Schmidta 1888. Službovao je kod Eduarda Svobode u Brnu i Maxa Fleischera u Beču. Nakon toga dolazi u Sarajevo i zapošljava se kao arhitekt u Građevnom odjeljenju Zemaljske vlade. Osim niza značajnih objekata koje projektira u Sarajevu i ostalim gradovima BiH, u Mostaru je projektirao: Veliku gimnaziju, 1897., 1898., 1900. i 1902. (Sl. 11.), Jubilarnu osnovnu školu 1898., Vojarnu Franz Josef u južnom logoru 1899., Jubilarnu školu (danas Gradska vijećnica) 1899., Zgradu br. 1. u vojnom kompleksu Konak u Mostaru 1900. i nepoznatu vojnu zgradu 1901.¹⁰⁵

IVEKOVIĆ, ĆIRIL METOD – Rođen je u Klanjcu u Hrvatskoj 1864., a umro u Zagrebu 1933. Završio je Akademiju likovnih umjetnosti, arhitektonski odsjek u Beču 1889. U Mostaru je 1890. projektirao skladište u Fabrici duhana, koje je izgrađeno, ali više ne postoji.¹⁰⁶

MÖLLER, ANTON – Godine 1909. projektira crkvu sv. Srca Isusova u Potocima.¹⁰⁷

NIEMCZEK, HANS – Dolazi u Sarajevo 1881. Godine 1893. iz Sarajeva je projektirao Vakufski dvor u Mostaru. Oko 1900. gubi mu se trag u BiH.¹⁰⁸

PAŘÍK, KAREL – Rođen je u Velišuu, Češka, 1857., a umro je u Sarajevu 1942. Završio je

otkrivanje pravno-administrativnog okvira unutar kojeg su radili i koji je bitan čimbenik koji je omogućio preobrazbu grada.

Prema dosad dostupnim podacima, u ovome razdoblju u Gradskoj (kotarskoj) upravi radilo je 14 inženjera (arhitekata, graditelja i mjernika) i tehničara, a u Okružnoj oblasti Mostar, kao ispostavi Zemaljske vlade u Sarajevu, radilo je njih 24; za 10 nismo mogli utvrditi na kojim su poslovima radili, a za 11, osim imena, nemamo nikakvih podataka (Brozić, Alfred Feyl, Jan/John Frenzi, Hauzer, Kleiman, Artur Novak, Fritz Possini, Raddiona, Anton Schener, Franz Straub i Zarpačik).

Devetorica inženjera iz drugih sredina realizirali su u Mostaru svoje objekte. To su obično ugledni i šire poznati arhitekti. Zbog ograničenog opsega rada izostavili smo šest, nama poznatih, inženjera (graditelja) koji su imali svoja poduzeća i izvodili radove (Eduard Fessler, Alois Giorgini, Dragutin Schwartz, Julius Stagner, Ivan Venturini i Viktor Veseler).

Tijekom četrdeset godina austrougarske uprave u Mostaru u različitim je razdobljima djelovalo više od 70 inženjera i tehničara.

Svi su ti inženjeri dolazili iz raznih krajeva i školovali se u velikim centrima Monarhije (Beču, Grazu, Brnu, Berlinu, Budimpešti, Salzburgu i dr.). Iz Hrvatske dolazi njih 11, iz

Česke 9, iz Austrije 8, iz Slovenije 2, iz Poljske, Ukrajine, Njemačke i Mađarske po jedan. Iz BiH, nakon uspostave Srednje tehničke škole u Sarajevu, dolazi 7 tehničara. Za ostale nismo mogli utvrditi zemlju podrijetla.

Širina i raznolikost prostora s kojih su dolazili, mjesta njihova školovanja, kao i ono što su donosili, govori o pripadnosti njihovoga rada novome civilizacijskom krugu u koji su integrirali Mostar sa svim lokalnim specifičnostima i zatečenim vrijednostima prethodnih razdoblja.

S tim inženjerima dolaze novi urbani sadržaji koji su proizvod kapitalističkoga i srednjoeuropskoga grada: najamna kuća, vila, nove vrste upravnih i državnih zgrada, tvornice, željeznice, hoteli, škole itd. Nove funkcije, konstrukcije i građevni materijali odraz su novoga doba. Novi administrativni aparat prosvijećenog apsolutizma donosi novi sustav u području građenja i jasne, za to doba suvremene, građevne zakone, školovane inženjere i obveznu projektnu dokumentaciju. Svi su oni realizirani u novim arhitektonskim formama historicističke arhitekture s kraja 19. stoljeća, secesije na početku 20. stoljeća i lokalnoga pseudomaurskog sloga.

Nova urbana forma stvorena je na lokalnim prirodnim i društvenim uvjetima, što je najveći doprinos ovih graditelja.

109 KUDELKA, 2007: 57-65; DIMITRIJEVIĆ, 1989: 46; AHM-GO: Fascikl br. 3, Handelschule Mostar (danas Muzička škola u Musali). Dimitrijević u ovom istraživanju ne spominje Zanatsku školu pa je potrebno još jednom provjeriti potpis na projektu. DIMITRIJEVIĆ, 1989: 119-120; KUDELKA, DIMITRIJEVIĆ, VACEK, 2007: 176

110 KRZOVIC, 1987: 253; PULJIĆ, 1988: 6. Idejni je projekt izradio Loose, a njegove preinake i izvedbeni projekt Rudolf Tönnies.

111 BOŽIĆ, 1989: 126-133; KRZOVIC, 1978: 22, Corps. comandogebaude; KURTO, 1988: Prilog II, 32; KRZOVIC, 1978: 219

112 https://hr.wikipedia.org/wiki/Aleksandar_Witek; KURTO, 1998: 386; MICEVIĆ-DURIĆ, 2017: 12. Atribuciju za Hotel Neretva treba provjeriti još u odnosu na arhitekta Ćirila Metoda Ivekovića i Hansa Niemczeka [Marković, 1992: 25]. Krzović u katalogu izložbe navodi da se projekt nalazi u Arhivi BiH, ZVS-1900, Inv. 480s-131,36/6. U AHM-GO: k/11 nalaze se neki crteži potpisani čak i od Milosa Komadine 1894. [Zadro, 2015: 175-194].

113 KRZOVIC, 2004: 184, 209; AHM GO: k/11

114 AHM GO: k/9. Secesijski stupovi, ograde i svjetiljke nisu izvedene po ovom projektu, već po njegovim izmjenama iz 1913. „Strassenbrücke über die Narenta in Mostar, VI/3, Strassen und baückenbaudeportement, der Landesregierung für Bosnia und Herzegovina – Nach Originalplan von Westermen und Comp., Sarajevo im jun 1913.”

115 ŠARIĆ, 2000.; KRZOVIC, 2004: 211

116 Miletic ga naziva drugim imenom: Karl Freher od Schwarza [MILETIĆ, 2005: 147]. Glas Hercegovca br. 50 od 19.12.1885.

117 KRZOVIC, 2004: 211; MILETIĆ, 2005: 259

118 Glas Hercegovca br. 19 od 24.3.1894.

119 KRZOVIC, 2004: 215

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. BOŽIĆ, J. (1989.), *Arhitekt Josip pl. Vancas, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Sarajevo
2. BRANKOVIĆ, J. (2009.), *Mostar 1833.-1918. upravnici i politički položaj grada*, University press, Sarajevo
3. DEMIR, A. (2009.), *120 godina Srednje građevinsko-geodetske škole u Sarajevu (1889.-2009.)*, monografija, Sarajevo
4. DIMITRIJEVIĆ, B. (1989.), *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Zagreb
5. HADŽIBEGOVIĆ, I. (1991.), *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Oslobođenje Public, Sarajevo
6. JURIĆ, Z. (2002.), *Strukovni naslovi u arhitekturi i graditeljstvu u Hrvatskoj i Slavoniji od 1870-ih do 1918. godine*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 26: 149-159, Zagreb
7. KADIJEVIĆ, A. (2001.), *Saborna crkva Sv. Trojice u Mostaru, u: Srbi u Mostaru* [ur. Borivoje Pistalo, B.], Svet knjige, Beograd
8. KIEL, M. (2004.), *Mostar, A Bridge Story*, World bank, UNESCO, PCU City of Mostar, Mostar
9. KOSTOF, S. (2007.), *Arhitekta – profesija kroz istoriju*, Građevinska knjiga, Beograd
10. KREŠEVLJAKOVIĆ, H. (1969.), *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave 1879.-1918.*, Sarajevo
11. KRŠEVAČ, T. (1960.), *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878.-1918.*, Sarajevo
12. KRZOVIC, I. (1987.), *Arhitektura BiH 1878-1918*, Umjetnička galerija BiH, Sarajevo
13. KRZOVIC, I. (2004.), *Arhitektura secesije u BiH*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
14. KUDĚLA, J.; DIMITRIJEVIĆ, B.; VACIK, J. (2007.), *Arhitekt Karel Pařík, Čeh koji je gradio Sarajevo*, Ambasada Češke Republike u BiH, Sarajevo
15. KURTO, N. (1988.), *Arhitektura secesije u Sarajevu*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
16. KURTO, N. (1998.), *Arhitektura Bosne i Hercegovine, Razvoj bosanskog stila*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
17. MANDIĆ, D. (1935.), *Osnutak Franjevačkog samostana i bogoslovije u Mostaru (1890.-1895.)*, Almanah Stopama otaca, 10-34, Mostar
18. MARIĆ, A. (2014.), *Franjevački samostan sv. Petra i Pavla u Mostaru*, Mostar
19. MARKOVIĆ, S. (1992.), *Ćiril Metod Iveković, arhitekt i konzervator*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb
20. MEHMEDBASIĆ, H. (1986.), *Sto godina vatrogasnog društva Mostar*, Mostar
21. MIČEVIĆ-ĐURIĆ, T. (2017.), *(Re)konstrukcija i (de)strukcija*, katalog izložbe, Društvo povjesničara umjetnosti Hercegovine, Mostar
22. MILETIĆ, D.K. (1984.a), *Mostovi Miloša Komadine*, „Sloboda”, 9, Mostar
23. MILETIĆ, D.K. (1984.b), *Put do celicnog konja*, „Sloboda”, 13, Mostar
24. MILETIĆ, D.K. (1984.c), *Žuti sljemovi Mostara*, „Sloboda”, Mostar
25. MILETIĆ, D.K. (1997.), *Mostar, Susret svjetskih kultura*, Zajednica općina s hrvatskom većinom, Mostar
26. MILETIĆ, D.K. (2001.), *Veliki graditelj Miroslav Loose*, Matica hrvatska Mostar, Mostar
27. MILETIĆ, D.K. (2005.), *Glavna ulica*, Crkva na kaminu, Mostar
28. MILETIĆ, D.K. (2007.), *Srednja ulica*, Martino, Mostar
29. PEEZ, C. (1891.), *Mostar und sein Kulturkreis. Ein Städtebild aus der Herzogowina*, FA Brockhaus, Leipzig
30. PULJIĆ, B. (1991.), *Graditeljstvo katolicke crkve na području Hercegovine u razdoblju 1878.-1918. godine*, „Vrhbosna”, 2, Sarajevo
31. PULJIĆ, B. (1998.), *Projektant je ipak Loose*, „Sloboda”, Mostar
32. PULJIĆ, B. (2012.), *Urbana struktura Mostara u razdoblju osmanske vladavine (15.-19. stoljeće)*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Zagreb
33. SITTE, K. (ZEIT, K.) (1967.), *Umetničko oblikovanje gradova*, Građevinska knjiga, Beograd
34. ŠARIĆ, S. (2000.), *Mostarska oaza koje više nema*, „Časopis Most”, 122-123, Mostar
35. VEGO, J. (2006.), *Das architektonische Erbe Mostars aus der Zeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung*, Verlag der Technischen Universität Graz, Graz
36. ZADRO, S. (2015.), *Architecture of Historicism and Art Nouveau in Mostar, Admired as well as overlooked Beauty: Contributions of Historicism Art Nouveau, Early Modernism and Traditionalism* [ur. Galeta, J.; Ragulová, Z.], Masarykova univerzita, Brno

IZVORI

SOURCES

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu [ABiH ZV BiH]
2. Arhiv Hercegovine Mostar, arhiv Hercegovačko-neretvanske županije, Građevinsko odjeljenje [AHM GO]
3. Arhiv katastra Mostar [AKM]
4. Glas Hercegovca, Arhiv Franjevačkog samostana u Mostaru [FS G.H]
5. Hercegovački bosiljak, Arhiv Franjevačkog samostana u Mostaru [FS HB]
6. Muzej Hercegovine Mostar, Sjednica Gradskog vijeća [MHM SGV]
7. Arhiv Centra za informaciju i dokumentaciju Mostar [CIDOM]

INTERNETSKI IZVOR

INTERNET SOURCE

www.cidom.org

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

- | | |
|-----------------------------|--------------------------|
| SL. 1., 7., 10., 12.-15. | Fotoarhiv Ćiro Raic |
| SL. 6. | Fotoarhiv Šime Strikoman |
| SL. 2.-5., 8., 9., 11., 16. | CIDOM |
| TABL. I.-IV. | Autori |

SAŽETAK

SUMMARY

ARCHITECTS AND BUILDERS IN MOSTAR DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY (1878-1918)

This paper presents the Mostar-based architects, builders, and surveyors in the period of the Austro-Hungarian rule between 1878 and 1918. They brought to Mostar and the entire region of Bosnia and Herzegovina their own specific technical expertise as well as the fruits of human culture and civilization including a new administrative and legal framework for the regulation of all construction processes. Over a period of forty years they successfully transformed the city from an Ottoman backwater hick town into a Central European city at the turn of the centuries. Professional planning and design was adopted as a mandatory legally binding method of construction that could be performed only by the highly-educated licensed professionals such as architects, engineers, and land surveyors.

The first part of the paper gives an analysis of the previous Ottoman period and its construction system. It presents the first engineers from Dalmatia who built the first infrastructure facilities. Among those was a Dalmatian Franjo Linardović followed by his brother Antun. Some other builders came later: Slado and Moise from Dalmatia, Przozevski from Poland, and Hadden from England. It was at that time that Marko Fontana came as well.

After that, the legal, administrative, local and national framework of construction activities between 1878 and 1918 was carefully analyzed. In order to improve the quality of construction, the City Council established a Department for Buildings in 1897. Their duty was to supervise the construction process and give their opinion concerning every building activity. The establishment of such a Council was not common practice at the time but quite specific for Mostar.

The second part of the paper gives a thorough record of all the architects, builders, and surveyors including building technicians and construction entrepreneurs. The most renowned figures who used to work for many years in Mostar were Miloš Komadina, Đorđe Knežić, Dragutin Köhler, and Max David.

Miloš Komadina designed some of the most remarkable structures: the Franciscan monastery, the Girls' High School, the Trade School, Čejvanbeg's *Mekteb*, the District Office, and numerous single-family houses. In addition, he designed many bridges in the city and on the city's outskirts. His contribution to urban planning and design was substantial, primarily to the expansion of the existing streets and to the planning of new neighbourhoods.

Đorđe Knežić, although lacking formal engineering education, showed great drawing skills and talent as well as technical maturity. He actively promoted Secession in Mostar. He was one of the most significant builders of the city regarding the number of structures he produced and their quality. Some of his most remarkable achievements are the First Serbian Orthodox School in Luka, the Second Serbian Orthodox School in Carina, and numerous single-family houses.

Dragutin Köhler made drawings for the first public toilets built in 1913. He worked as member of the appointed Commission for building the Harbour Bridge and the Customs Bridge. He made regulation plan for some of the most important city spaces: the Regulation plan of Kolodvorska and Ričina streets as well as a square and the streets of the Rondo complex.

In the prolific body of work produced by Max David, some projects deserve to be singled out: the District Court building and the prison, the reconstruction of the Mostar Franciscan church with a new pulpit and a side altar, the Bishop's Palace and a few churches in the surroundings.

Josip Vancas, Franz Blazek and Alexander Wittek were the most renowned figures among the architects from other environments who left indelible mark on Mostar architecture.

Josip Vancas designed the Military Headquarters building which is nowadays a dilapidated municipality building. In 1901 he designed another military building and in 1910 the Land Bank Subsidiary on Main Street.

Franz Blazek designed the Great High School, the Jubilee Elementary School, the *Franz Josef* Military

Barracks in the south camp, building no 1 in the Konak military complex in Mostar and an unidentified military building.

Alexander Wittek designed the *Neretva* Hotel in 1890.

The final part of the paper is dedicated to research results which clearly show that in the examined period 14 architects, builders, surveyors, and technicians used to work in the Town Government, while 24 were employed in the Regional District. There is no indication of the employment positions for 10 of them while for 11 there are no biographical data available. There were 11 professionals from other environments and 6 building contractors. There were 76 professionals in planning, design, and construction in the analyzed period. They mostly came from other countries within the Monarchy, primarily from Croatia (11). All those engineers from other regions were educated in great cities of the Monarchy (Vienna, Graz, Brno, Berlin, Budapest, Salzburg and others). There were 11 of them from Croatia, 9 from Bohemia, 8 from Austria, 2 from Slovenia, 1 from Poland, Ukraine, Germany and Hungary. Local people were employed in the building sector by the end of the examined period when graduates from the Technical High School came to Mostar.

Consequently, new urban types appeared as a by-product of the capitalist and Central European city: the building for rent, the villa, new types of administrative and public buildings, factories, railway stations, hotels, schools, etc. New administrative system of the Enlightened Absolutism brought a new building system and new, modern building regulations, educated engineers and mandatory design documentation. All analyzed buildings were built in the new architectural forms of Historicism in the late 19th century and Secession in the early 20th century as well as in local pseudo-Moorish style. All those builders created a new urban form in local natural and social circumstances and this can be rightly considered their major contribution to Mostar's urban fabric.

BIOGRAFIJE

BIOGRAPHIES

Dr.sc. **BORISLAV PULJIĆ** rođen je u Mostaru 1959. Diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu 1983. Doktorirao je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2012. Profesor je na Građevinskom fakultetu u Mostaru. Član je Nacionalnoga komiteta ICOMOS-a u Bosni i Hercegovini.

MIRELA ŠETKA PRLIĆ rođena je 1981. u Mostaru. Diplomirala je 2006. na Građevinskom fakultetu u Mostaru. Ima desetogodišnje radno iskustvo na planiranju prometa i zaštiti okoliša.

MARIJA RAKIĆ rođena je 1984. u Mostaru. Diplomirala je 2009. na Građevinsko-arhitektonskom fakultetu u Splitu. Ima šestogodišnje radno iskustvo iz urbanizma i zaštite krajolika.

BORISLAV PULJIĆ, Ph.D., born in 1959 in Mostar. He graduated from the Faculty of Architecture in Sarajevo in 1983. He received his Ph.D. from the Faculty of Architecture in Zagreb in 2012. He is currently a professor at the Faculty of Civil Engineering in Mostar and member of ICOMOS National Committee in Bosnia and Herzegovina.

MIRELA ŠETKA PRLIĆ, born in 1981 in Mostar. She graduated in 2006 from the Faculty of Civil Engineering in Mostar. She has ten years of experience in traffic planning and environmental protection.

MARIJA RAKIĆ, born in 1984 in Mostar. She graduated in 2009 from the Faculty of Civil Engineering, Architecture, and Geodesy in Split. She has six years of experience in urbanism and environmental protection.

